

УДК 069.5 : 7.046.3

Тетяна Савченко

«І зроби гранатові яблука...» Рімонім з колекції Музею історичних коштовностей України

Подано короткий екскурс історії євреїв. Представлене зібрання рімонім до сувою Тори в унікальній колекції пам'яток єврейського церемоніального мистецтва зі збірки Музею історичних коштовностей України. Зроблена загальна характеристика зібрання рімонім; визначено їх місце в обряді. Визначено особливості декору та символіку зображень.

Ключові слова: єврейський народ, пам'ятки єврейського церемоніального мистецтва, історія колекції, рімонім

Tetiana Savchenko

«And make pomegranates...» Rimmonim from collection of the Museum of Historical Treasures of Ukraine

Brief excursus on the Jewish history is made. The assemblage of rimmonim for Torah scrolls in the unique collection of artifacts of Jewish ceremonial art in the Museum of historical treasures of Ukraine is presented. General description of assemblage of rimmonim is done. Their place in the ceremony is specified. Decor features and symbolism of images are identified.

Keywords: Jewish people, artifacts of Jewish ceremonial art, history of collection, rimmonim

Історія єврейського народу, як і історія його звичаїв та мистецтва, налічує не одну тисячу років. Вона нерозривно пов'язана з основною святинєю для іудеїв – Торою, адже всі сторони єврейського життя спрямовані до П'ятикнижжя Мойсеевого.

За віки існування народу склалася багата на традиції своєрідна культура, пронизана вірою в Бога та прагненням до єдності. Повсякденне життя віруючого єврея тісно пов'язане з виконанням релігійних приписів, даних в Біблії, та з побутовими традиціями. Обряди, з одного боку, слугували вираженню релігійності особистості, а з іншого – укріпленню єдності усіх євреїв та їх духовності. Зокрема ці чинники визначили характер художньої спадщини іудаїзму, яка представлена церемоніальними предметами, творами, що відображають не лише зовнішню, обрядову сторону релігії, звичаї і закони єврейського народу, а й його дух [1, с. 5].

Історія єврейського мистецтва охоплює багато місць та часів. В силу певних обставин євреї змушені були покидати Обітовану Землю

та селитися у різних куточках світу, куди приносили свої традиції та запозичували традиції сусідів. У свій час опинилися євреї і на теренах України, де залишили своєрідну культурну спадщину, зокрема в галузі ювелірного мистецтва [2, с. 60].

Вивченням культурного надбання євреїв на території України протягом останніх двох століть займалися такі відомі науковці як М. Вішніцер [3, с. 286–299] та Р. Берштейн-Вішніцер [4, с. 390–405]. Першим, хто звернув увагу на збереження матеріальної спадщини, був письменник і фольклорист Семен Ан-ський, який з 1911р. до 1914 р. здійснив масштабну експедицію, що, на жаль, була перервана Першою світовою війною. На сьогодні матеріали цієї експедиції знаходяться в Музеї етнографії народів Росії в Санкт-Петербурзі та у Національній бібліотеці ім. Вернадського в Києві. [5, с. 277] Вагомий внесок у збереження пам'яток єврейського мистецтва зробили Д. Щербаківський [6, ф. 9, 80а–80б], Ю. Александрович [7, № 14а–14б], Ф. Ернст, А. Серета та ін. Завдяки плідній, наполегливій діяльності, часто пов'язаної з ризиком для життя цих людей, унікальні пам'ятки золотарства не були переплавлені у буремні 20-30-ті роки ХХ століття, коли у зв'язку зі зміною державної ідеології вироби з коштовних металів вилучалися, в тому числі з синагог, спеціальною комісією, яка діяла на підставі загальновідомого Декрету від 23 лютого 1922 р. «Про вилучення коштовностей на користь фонду допомоги голодуючим» та Декрету ВЦВК «Про порядок вилучення цінностей, що знаходяться в користуванні груп віруючих» від тієї ж дати [8, с. 14]. Твори ювелірного мистецтва були врятовані та передані, зокрема, до Всеукраїнського історичного музею імені Т. Г. Шевченка в Києві (нині Національний музей історії України та філія – Музей історичних коштовностей України) та Музею єврейської культури ім. Менделе Мойхер Сфорима в Одесі [9, с. 398–406]. З цього моменту пам'ятки церемоніального єврейського мистецтва отримали друге життя, але вже зовсім в іншій якості – музейних експонатів. Саме з цього часу науковці отримали можливість вивчати безпосередньо ювелірні вироби, їх призначення, походження, техніки виготовлення, клейма майстрів, художні стилі та ін. Та, на жаль, складна політична ситуація у країні ще довгий час не сприяла проведенню ґрунтовного дослідження пам'яток «з п'ятою графою» і їх оприлюдненню. Лише у 1966 р. в журналі «Декоративное искусство

СССР» Павло Жолтовський одним з перших привертає увагу наукового світу до проблем, значення та унікальності культурної спадщини єврейського народу у своїй статті «Пам'ятники єврейського искусства» [10, с. 28–33]. В цій публікації видатний український вчений, доктор мистецтвознавства, основоположник мистецтвознавчої науки в Україні окреслює сфери діяльності єврейських майстрів у галузі декоративно-прикладного мистецтва: «Мастера из еврейских местечек расписывали помещения синагог, занимались художественным литьем и чеканкой, ткали, вышивали синагогальные занавесы и ритуальные покрывала, делали вырезки из бумаги» [10, с. 29]. Автор дає коротку, але змістовну, характеристику усіх галузей, підтверджуючи висновки наявними творами мистецтва, аналізує символіку традиційних зображень та її походження, прослідковує вплив української культури на появу деяких образів. Окрему увагу Павло Жолтовський приділяє творам ювелірного мистецтва: виділяє основні типи виробів, пояснює їх призначення та специфіку виготовлення і декорування. Ця стаття стає спробою каталогізувати пам'ятки єврейського сакрального мистецтва, закладає основу для вивчення єврейського мистецтва в Україні наступними поколіннями.

Роботи П. Жолтовського стали науковою опорою і для науковців Музею історичних коштовностей, коли у 1989 р. розпочалася активна праця над відродженням та дослідженням колекції пам'яток єврейського церемоніального мистецтва [10, с. 28–33; 11; 12].

За своїм об'ємом, походженням та колоритом декоративного простору зібрання МКУ можна назвати унікальним. Ця колекція, як і народ, в середовищі якого вона була створена, має непросту історію.

Її основу складають вироби, що були передані з Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві та Музею єврейської культури ім. Менделе Мойхер Сфорима в Одесі. Деякі твори ювелірного мистецтва були придбані у 1912–1914 рр. у приватних осіб Київським художньо-промисловим музеєм (НМГУ) [9, с. 399–401].

Під час Другої світової війни унікальні пам'ятки єврейського золотарства зазнали чисельних поневірянь. Разом з іншими цінностями вони були евакуйовані до Уфи, в 1946 р. – перевезені до Державного сховища Держбанку СРСР у Москві, в жовтні 1946 р. – повернені до Києва, до Державного історичного музею УРСР, і лише у 1964 р. опинилися у Музеї

історичних коштовностей України – філії Національного музею історії України. Частина творів ювелірного мистецтва надійшли до музею у 80-ті роки з Київської митниці [9, с. 399–401].

На сьогодні колекція пам'яток єврейського золотарства МІКУ налічує близько 400 одиниць зберігання. Вона представлена ритуальними предметами життєвого та річного циклів, до яких належать корони Тори, щити Тори, рімонім, вказівки для читання Тори, ханукії, сувої Естер, бсамім та ін. До зібрання увійшли також побутові речі, які виготовлені відомими ювелірами, подарунки відомим єврейським письменникам [13, с. 56].

Особливу групу серед пам'яток єврейського церемоніального мистецтва становлять рімонім та наверхшя ец-хаїм.

Ці вироби пов'язані з основною святинєю для іудеїв – сувоєм Тори. П'ятикнижжю присвячена найбільш важлива частина релігійного богослужіння і, зокрема, тому священні сувої є найціннішим багатством громади [14, с. 94]. Мудреці Талмуду приписують ставитися до Тори з особливою повагою та благоговінням. Наприклад, коли сувій виносять з синагоги, слід вставати (Кід. 33б); якщо сувій проносять поряд, слід кланятися та цілувати футляр, а ось торкатися руками до пергаменту категорично заборонено (Шаб. 14а). Сефер-Тору переписує спеціально навчений майстер (сойфер) на пергаменті зі шкіри кошерної тварини і, якщо він випадково припускається помилок, то сувій визнають зіпсованим та ховають на кладовищі поблизу могил пращурів [15, т. 7, кол. 785–788].

Першочергове значення Тори для єврейського народу підкреслюється ще й тим, що священні сувої багато оздоблюють тканинами, декорованими срібною чи золотою нитками, увінчують коронами або рімонім (у перекладі з івриту рімон – гранат), а стержні ец-хаїм (у перекладі з івриту – дерево життя), на які навивають пергамент, прикрашають наверхшями. Зібрання рімонім та прикрас ец-хаїм в колекції МІКУ нараховує близько 54 одиниць. Вироби датуються ХІХ – початком ХХ століть. Здебільшого вони походять зі синагог на території Волині та Поділля. Виходячи з клейм та стилістичних особливостей, деякі з них були виготовлені у Відні, Берліні, Варшаві, Житомирі, Москві, Одесі, Києві. Інші, судячи з написів, зроблені у містечкових майстернях «смуги осілості».

На відміну від рімонім, наверхшя ец-хаїм стаціонарно кріпилися до основи, повторюючи форму стрижня, і саме на цих виробках єврей, який приносив в дар сувій, мав змогу залишити дарчий напис, що є додатковим джерелом інформації для дослідників. Здебільшого написи свідчать про те, що дарували сувої на честь важливих подій у єврейських родинах (на честь народження, в пам'ять про душу померлого) та на знак подяки Всевишньому. Згідно Талмуду (Санх. 21б), Біблія приписує кожному іудею володіти Сефер-Торою (у вірші Второзаконня 39:19 сказано: «Отож напишіть собі цю пісню», – слово «пісня» трактується як уся Тора). Навіть якщо єврей отримував у спадок Сефер-Тору від батька, він, тим не менше, зобов'язаний мати свій власний сувій (Санх. 21б). Єврей може замовити Сефер-Тору у писця або купити готовий сувій, однак «той, хто пише Тору сам, мов би отримав її на горі Синай» (Мен. 30а). Вважається, що той, хто виправить хоча б одну літеру в Сефер-Торі, написав увесь сувій (Мен. 30а). Так склався звичай, котрий наділяє кожного єврея правом символічно виконувати заповідь написання власної Сефер-Тори [15, т. 7, кол. 785–788]. Отож, кожен іудей прагнув виконати цю настанову і, залежно від матеріальних статків, замовляв сувій, оздоблений срібними наверхшями або рімонім.

Наверхшя ец-хаїм, зазвичай, мають циліндричної форми стовбур, увінчаний шишкою або кулею, та основу у вигляді круглого диску, яка кріпилася до дерев'яного стрижня. Традиційним і водночас несхожим на інші є наверхшя (інв. № ДМ-2269) [16, с. 47] з Волині або Поділля 1833 р., зроблене невідомим майстром у вигляді циліндричної колони, декорованої орнаментом зі стебел та листя, увінчаного шишкою хмелю, з основою у формі круглого диска та підвішеним до неї кільцем. Цей виріб найдавніший у зібранні МІКУ. Він містить цікавий напис івритом: «Дерево життя. Воно подароване Моноахом. Цей дар принесений в пам'ять Іешуа на знак спокутування душі його. Пам'ятайте його вічно».

Рімонім вирізняються розмаїттям форм та оздоблення. Здебільшого це парні срібні предмети, які мають вигляд невеличких вез, фігурних колон, корон, плодів, формою схожих на гранати. Гранат – один з благословених плодів Святої землі, який символізує достаток та багатство. З точки зору єврейської традиції, кожна людина має бути

сповнена добрими помислами та ділами, як гранат зернятками [14, с. 94]. Окрім того, гранат викликає асоціацію з Храмом: «І зробив перед Храмом два стовпи... і капітель зверху кожного. І зробив ланцюжки як у святилищі, і поклав на ланцюжки 100 гранатових яблук...» [17, II Хронік 3:15-17]. Цей плід згадується у П'ятикнижжі ще й у зв'язку з одягом первосвященника Аарона: «По долу його (одягу) зроби гранатові яблука з ниток блакитного, яхонтового, пурпурового та червленого кольору, навколо, подолом його; дзвіночки золоті навколо нього» [17, Вихід 28:33-35]. Оскільки Тора була невичерпним джерелом для майстрів у створенні символічних образів, то саме гранатове яблуко стало основою структурно-композиційної побудови та декорування рімонім. Ці вироби також оздоблюють дзвониками, які мають сповіщати прихожан про наближення служки з сувоєм.

Найвищий рімон (інв. № ДМ-1948) в колекції МКУ декорований дзвіночками був виготовлений у Житомирі в 1863 р. [18, с. 56; 19, с. 99–123]. Він має форму складної колони, верхівку якої увінчує двох'ярусна корона з підвісними дзвіночками та фігуркою лебедя. В оздобленні рімон домінує рельєфний карбований орнамент з квітів, листя, маленьких картушів. Виріб містить клейма: іменне клеймо ювеліра у вигляді двох великих літер кирилицею АД; іменне клеймо майстра, що відлив фігурку лебедя (А:Ш); клеймо пробірного майстра Давидова Якова Олексійовича; міське клеймо міста Житомир. На жаль, не збереглася пара до цього рімон. Аналогій виробу не знайдено.

Як відомо, роботи житомирських майстрів складають окрему групу серед пам'яток єврейського церемоніального мистецтва, адже ці твори мають певні спільні художньо-стилістичні риси. Рімонім з Житомира виготовлені у вигляді колон різних конфігурацій, орнаментовані в стилі необароко, зроблені на високому технічному рівні. Сріблярі брали за зразок роботи польських ювелірів, урізноманітнювали їх форму, декорували насиченим рослинним орнаментом, литими фігурками лебедів. В колекції Музею нараховується 3 пари та 3 одиночних житомирських рімонім. Про це свідчать клейма міста, ювелірів та пробірних майстрів.

Іншу групу складають 3 пари віденських рімонім, які містять клейма Австро-Угорщини. Серед них привертає увагу пара (інв. № ДМ – 7305, 7306), що була виготовлена у 1859 р. [18, с. 56; 19, с. 99–123].

Ці твори ювелірного мистецтва вирізняються оригінальністю форми. Вони мають невелику круглу ступінчасту основу зі смугою вишуканого гравірованого орнаменту, вазоподібний стовбур, поверхня якого оздоблена карбованим листям аканта, наверх у формі дзвона з шести сегментів, утворених прорізним карбованим орнаментом з квітів та листя і вершину у вигляді шестиреберної корони з листям аканта та мініатюрним букетом. На спеціальному кріпленні в два ряди розташовані дванадцять дзвіночків. Вже з першого погляду відчувається вправна рука майстра, який безперечно досконало володів такими ювелірними техніками, як лиття, карбування, гравірування.

Багатством форми у поєднанні з виразністю, чіткістю і точністю кожного штриха, що є основою справжнього ювелірного мистецтва, вирізняються роботи польських майстрів, зокрема твори Антона Рідла. У другій половині ХІХ ст. Варшава стала одним з основних центрів срібної справи Російської імперії, де третину населення становили євреї. Тут випускалась найрізноманітніша продукція, серед якої значне місце належало традиційним єврейським виробам. Більшості творів варшавських майстрів притаманна певна стриманість, яка начебто підкреслює міський характер виробів. Серед ювелірів польської столиці були прекрасні майстри, які працювали над створенням предметів традиційного єврейського асортименту [20, с. 75]. У зібранні МІКУ знаходиться срібний з позолотою рімон – один з кращих зразків творчості Антона Рідла. Поверхня виробу вкрита позолотою, що надає йому ошатності та урочистості. В основі декору – чіткий красивий малюнок в стилі необароко з прорізним карбованим листям аканта, квітами, стеблами, перлинами. Увінчує рімон корона, на верхівці якої розміщена фігурка орла з розпростертими крилами. На високій циліндричній ручці рімон напис івритом: «Рива дочка рабі Хаїма» (можливо, він свідчить про те, що рімон, або й сувій, був подарований синагозі батьком на честь народження доньки чи донькою в пам'ять про батька).

Раритетну групу в ювелірному мистецтві становлять вироби одеських майстрів [21, с. 34]. В МІКУ представлена єдина пара рімонім, виготовлених в Одесі 1883 р. (інв. № ДМ – 7301, 7302) [19, с. 99–123]. Їх виконав відомий ювелір Григорій Цитрін, про що свідчить іменне

клеймо з ініціалами кирилицею ГЦ. Структура рімонім триярусна з гладким, майже циліндричним пеналом для фіксації стрижнів (ец-хаїм). На вершині – шестиреберна корона з листям аканта і фігуркою птаха. Нижній пояс утворений шістьма овальними медальйонами з символічними зображеннями лебедя, слона, птаха, Ноевого ковчега, качки, лева. До нижнього і середнього ярусів підвішувалися дзвіночки, з яких збереглося лише п'ять.

Частина багатогранної унікальної колекції творів єврейського золотарства на сьогодні представлена в експозиції Музею історичних коштовностей України. Всупереч трагічним подіям ХХ століття, завдяки небайдужим, відданим музейній справі людям «...немногочисленные, случайно сохранившиеся предметы, редкие фотографии оставили след от этой (еврейской) своеобразной художественной культуры...» [10, с. 28]. Завдяки свідомості, деколи мужності, людей, які чесно, правдиво, з реальним розумінням цінності мистецької спадщини поставилися до збереження пам'яток, зараз ми маємо змогу доторкнутися до безпосереднього світу містечкової єврейської культури.

1. Корн І. Іудаїзм в мистецтві / Ірен Корн. — М., 1997. — С. 127.
2. Любченко В. Євреї у складі Російської імперії / В. Любченко // Нариси з історії та культури євреїв України. — К., 2005. — С. 60–96.
3. Вишницер М. Евреир емесленики и цеховая организация их / М. Вишницер // История еврейского народа.— М., 1915. — Т. XI. — С. 286–299.
4. Берштейн-Вишницер Р. Искусство у евреев в Польше и Литве / Р. Берштейн-Вишницер // История еврейского народа.— М., 1915. — Т. XI. — С. 390–405.
5. Романовская Т. Е. Художественно-стилистические особенности Торашилдов XVIII–XIX ст. Вольныи и Подолки / Т. Е. Романовская // «Штетл» як феномен єврейської історії. — К. : Інститут юдаїки, 1999. — С. 277–284.
6. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАН України). — Ф. 9 : Щербаківський Данило Михайлович, 80 а, б (Зошит з щоденником Д. М. Щербаківського).
7. НА ІА НАН України. — Ф. ВУАК, № 14а, 14б.
8. Нестуля О. Доля церковної старовини України / О. Нестуля. — К., 1995. — Част 2. — 215 с.
9. Романовская Т. Е. Совершенно секретно...(История коллекции Иудаики Музея исторических драгоценностей Украины) / Т. Е. Романовская // Егупец. — К., 2001. — № 8. — С. 398–406.

10. Жолтовский П. Памятники еврейского искусства / П. Жолтовский // Декоративное искусство СССР. — 1966. — № 9. — С. 28–33.
11. Жолтовський П. Художнє литво на західних землях України в XVII–XVIII ст. / П. Жолтовський // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — К., 1959. — Вип. V. — 132 с.
12. Жолтовський П. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. / П. Жолтовський. — К., 1983. — 180 с.
13. Романовська Т. Ю. Доля єврейського ритуального срібла з колекції Музею історичних коштовностей України / Т. Ю. Романовська // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX столітті. — К. : Інститут юдаїки, 2002. — С. 259–265.
14. Клагсбальд В. Еврейское искусство в предметах синагогального культа / В. Клагсбальд // Искусство в еврейской традиции. — Иерусалим : Библиотека Алия, 1989. — С. 67–179.
15. Краткая еврейская энциклопедия. — Иерусалим, 1994. — Т. 7, кол. 785–788.
16. Amar A. Ukraine / Amar Ariela and Jacoby Ruth // Ingathering of the Nations Treasures of Jewish Art: Documenting an Endangered Legacy. — Jerusalem, 1998. — P. 68–79.
17. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. — Лондон, 1992. — 292 с.
18. Романовська Т. Ю. Культурні єврейські вироби / Т. Ю. Романовська // Музей історичних коштовностей України. — К., 1999. — С. 7–10.
19. Золота скарбниця України. — К., 1999. — 172 с.
20. Романовская Т. Е. Серебряная иудаика Варшавы в собрании МИДУ / Т. Е. Романовская // Ювелирное искусство и материальная культура. — СПб., 2005. — С. 67–69.
21. Романовская Т. Е. Вечный дух Торы / Т. Е. Романовская // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. — К., 1997. — С. 107–133.